बनारस आयुर्वेद सीरीज 12

BIBLIOTHECA SANSCRITICA

अष्टाङ्गशारीरम्

वैद्यरत्नम् पि. एस्. वारियर्
वैद्यवरेण प्रणीतः

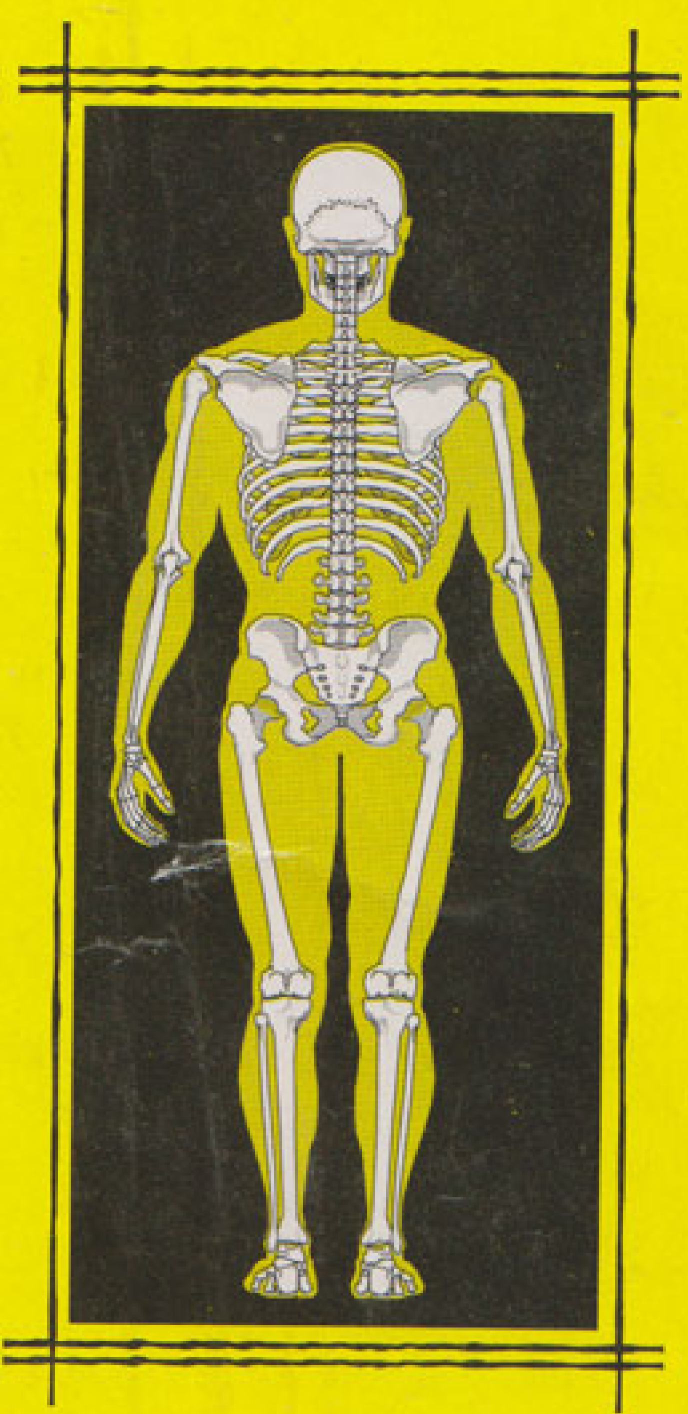

डॉ. पी. के. वारियर् प्रणीतः
आंग्ल भूमिका सहितः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

INTRODUCTION

Ayurveda has been globally accepted as a scientific discipline. This was not the case a century ago. It was on the verge of extinction at that time. There were many reasons for the decline. The most important among them was the official apathy of the colonial rulers. In their enthusiasm to promote allopathy they condemned everything indigenous as fake and fraud. Another reason was the nonavailability of quality medicines. Patients has to prepare the medicines themselves which led to many spurious practices. The third reason for the decline was the lack of proper training for the physicians. Many practitioners did not have the requisite qualification or experience.

The struggle for independence brouht a new awakening in the Indian psyche. Indians became conscious of their identity. This led to a search for their roots. They began to bring back the lost traditions. The first decade of the last century saw the efforts for the revitalization of Ayurveda all through the country. The All India Ayurvedic Congress was established in 1907 in the city of Nasik. Several institutions came up during this period. It was the dawn of renaisance of Ayurveda.

Vaidyaratnam P.S. Varier led this movement in the South. He established the Kottakkal Arya Vaidya Sala in 1902, which made available to the patients readymade medicines in Ayurveda as in allopathy. He started the first medical journal in Malayalam, *Dhanvantari*, in 1903 to pouplarize Ayurveda. He also organized the physicians and founded the *Aryavaidyasamajam*. All these efforts gave a new lease of life to the declining popularity of Ayurveda.

His highest concern was the quality of education. He attempts to introduce a scientific system of education for Ayurveda and to achieve this, he started an Āyurvēdapāṭhaśālā in 1917. He prepared, with the help of his fellow physicians, a scheme and syllabus which provided ample space for new ideas. It was then that he felt the inadequacy of proper textbooks in Ayurveda. He found that anatomy was a weak spot in the classical texts. To meet this challenge he started writing a scientific text-book. He has three aims in writing a new book.

(i) Description of the ancient principles incorporating modern knowledge.

(ii) Clarification of doubtful portions in the classical texts in the light of new discoveries.

(iii) Elaboration of topics not detailed in the original texts.

The course in the pāṭhaśālā at the end of which the students were awarded the title of Āryavaidyam was modified according to the needs of time - kālānusṛta pariṣkārapūrvakam. His effort was to enrich the existing knowledge with the flow of new ideas.

He started writing an exhaustive text; Bṛhacchārīraṃ in 1920. In the meanwhile his friends advised him to condense it for the benefit of students. Thus he wrote a

Laghuśārīra, also called Aṣṭāṅgaśārīra and published it in 1925. The 16th conference of All India Ayurvedic Congress held at Jaipur hailed the work and awarded a certificate of merit to the author. The second edition of it came up in 1961.

Aṣṭāṅgaśārīraṃ

The work, divided into eight chapters, contains 2113 simple verses in Sanskrit. The author himself has added a commentary Gūḍhārthabōdhini in prose to explain the contents of the verses.

The chapters deal with the following topics.

(i) garbhāvakrāntīya (ii) aṅgavibhāgaḥ (iii) asthivibhāgaḥ
(iv) sandhivibhāgaḥ (v) pēśivibhāgaḥ (vi) nāḍīvibhāgaḥ
(vii) aṅgakarmavibhāgaḥ (viii) tantranāḍīvibhāgaḥ

The text is a compilation of all the informations then available on the above topics.

The salient features of Aṣṭāṅgaśārīra are:

(i) Simple verses in Sanskrit for easy learning and elaborate commentary for details.

(ii) A harmonious blend of Ayurvedic śārīra and westerm anatomy, retaining the identity of the classical wisdom.

(iii) Arrangement of chapters from gynecology and obsterics to sense organ as in classical texts.

(iv) Elaboration of functions of different organs in the body in a scientific manner.

(v) Bones and muscles are well illustrated.

(vi) Elaborate description of nervous system and sense organs.

(vii) New Sanskrit terms. This author has coined suitable Sanskrit equivalents for all the technical terms in English. This text thus provides a glossary of medical terms in Sanskrit.

Sanskrit does not now enjoy the high position in Ayurvedic institutions as it did at the time of the compilation of this book. Yet this text is still useful to serious students of Ayurveda as it gives all the important principles in a nut shell.

Vaidyaratnam P.S. Varier, is my uncle. My generation of Physicians learned Ayurveda from him. Hence the publication of this text is a tribute the disciples can pay to the preceptor.

We are thankful to the authorities of the Chowkhamba Sanskrit Series Office for taking up the much awaited publication of this work.

Dr. P.K. Varrier
Managing Trustee & Chief Physician,
Arya Vaidya Sala, Kottakkal

Kottakkal,
April 05, 2005

विषयानुक्रमणिका ।

		पृष्ठांक:
	प्रथमाध्याये	
१.	गर्भोत्पत्तिस्वभाव:	१
२.	रज:प्रवृत्तिकाल:	३
३.	उद्वाहकाल:	,,
४.	गर्भाधानोचितकाल:	,,
५.	गर्भसम्पत्	,,
६.	शुक्रार्तवदोष: परिहारश्च	४
७.	शुद्धशुक्रार्तवयोर्लक्षणम्	,,
८.	शुद्धरजोलक्षणम्	५
९.	बीजाणुलक्षणम्	,,
१०.	आर्तवोत्पत्तिस्वरूपं तस्य गर्भत्वेन परिणामश्च	,,
११.	ऋतुकाल:	६
१२.	ऋतुमतीलक्षणम्	७
१३.	मैथुनविधि:	,,
१४.	रजस्वलाचर्या	,,
१५.	सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणम्	८
१६.	गर्भिण्या लक्षणम्	९
१७.	अपरा	,,
१८.	स्तन्योत्पत्ति:	,,
१९.	प्रथमसप्ताह:	१०
२०.	गर्भिणीचर्या पथ्यविधिश्च	,,
२१.	द्वितीयसप्ताह:	,,
२२.	तृतीयसप्ताह:	११
२३.	चतुर्थसप्ताह:	,,
२४.	द्वितीयमास:	,,
२५.	श्रद्धाविघातदोष:	१२

		पृष्ठांक:
२६.	तृतीयमास:	१३
२७.	नाभिनाड्या गर्भपोषणरीति:	१४
२८.	चतुर्थमास:	१६
२९.	पञ्चममास:	,,
३०.	षष्ठमास:	,,
३१.	सप्तममास:	,,
३२.	अष्टममास:	,,
३३.	नवममास:	१७
३४.	दशममास:	,,
३५.	गर्भाशयवृद्धिक्रम:	,,
३६.	पुंस्त्र्यादिप्रसविन्या लक्षणम्	१८
३७.	गर्भस्थितिस्वरूपम्	,,
३८.	अधश्च:प्रसवलक्षणम्	१९
३९.	प्रसवपरिचर्या	,,
४०.	प्रसूत्यवस्थात्रयम्	२०
४१.	प्रसवस्वरूपम्	,,
४२.	उदया:	,,
४३.	गर्भसङ्गचिकित्सा	२१
४४.	प्रसूतायाश्चर्या	२२
	द्वितीयाध्याये	
१.	षडङ्गविभाग:	२३
२.	देहारम्भकभूतादिवर्णनम्	,,
३.	गर्भबीजम्	२५
४.	बीजविभाग:	,,
५.	बीजकला तद्विभागस्तज्जन्यान्यंगानि च	२६
६.	त्वगादिदेहांशानां गणना	२७

	पृष्ठांक:
७. त्वग्विवरणम्	२७
८. कलाविवरणम्	२८
९. आशयानां गणना	३३
१०. कोष्ठवर्णनम्	३४
११. कोष्ठाङ्गवर्णनम्	,,
१२. षड्धातव:	३७
१३. त्रिधातव: (त्रिधातार:)	,,
१४. त्रिदोषा:	३८
१५. सप्तधातव:	३९
१६. उपधातव:	,,
१७. उपधातूनां कर्माणि	४१
१८. मला:	४२
१९. वाय्वादीनामाश्रयस्थानम्	,,
२०. रोगारोग्यकारणम्	४३
२१. प्राणायतनानि	,,
२२. मांसरज्जव:	,,
२३. जालकानि	,,
२४. कूर्चा:	,,
२५. सीमन्ता:	४४
२६. सीवन्य:	,,
२७. सामान्यास्थ्नां संख्या	,,
२८. खरास्थ्नां विभाग:	,,
२९. तरुणास्थ्नां विभाग:	,,
३०. सन्धय:	४५
३१. स्नायव:	,,
३२. कण्डरा:	४६
३३. पेश्य:	,,
३४. रसनाल्य:	४७
३५. रक्तनाल्य:	,,
३६. मस्तुलुंगम्	,,

	पृष्ठांक:
३७. बुद्धीन्द्रियाणि	८७
३८. कर्मेन्द्रियाणि	,,
३९. बाह्यस्रोतांसि	,,
४०. अन्तस्स्रोतांसि	४८
४१. सनाळगोळानि	,,
४२. अनाळगोळानि	,,
४३. देहभारस्य घनाघनद्रव्यविभाग:	४९
४४. मूत्रादिपरिमाणम्	,,
४५. मूत्रसान्द्रिमकाष्ठा	,,
४६. देहोष्मकाष्ठा	५०
४७. श्वाससंख्या	,,
४८. नाडीस्पन्दनसंख्या	,,
४९. प्रकृतय:	,,
५०. वातप्रकृति:	,,
५१. पित्तप्रकृति:	,,
५२. श्लेष्मप्रकृति:	५१
५३. गुणमयप्रकृति:	,,
५४. वयोविभाग:	५२
५५. गुणवच्छरीरलक्षणम्	,,

तृतीयाध्याये

१. अस्थ्नां अवयवसङ्घटना	५४
२. अस्थ्युत्पत्ति:	,,
३. अस्थिकेन्द्रम्	५५
४. कर्करांश:	,,
५. पेलवांश:	,,
६. अस्थ्नां पृथक्संख्याविवरणम्	५६
७. अस्थ्नां प्रकारभेद:	५८
८. दीर्घास्थीनि	,,
९. ह्रस्वास्थीनि	,,
१०. पृथुलास्थीनि	,,

बाह्यानि तत्र त्वाद्यानि त्रीणि युग्मान्यतो नव ।
नेत्रस्रोतःकनीनेनुबद्धं स्यात् घ्राणवर्त्मना ॥ १२८ ॥
नारीणां तु रजोमार्गः स्तनौ चेत्यधिकन्त्वयम् ।
जीवितायतनान्यन्तःस्रोतांस्याहुर्बहूनि च ॥ १२९ ॥
दोषधातुमलान्नादिवाहीन्यहितसेवनात् ।
तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥ १३० ॥
गोळाकाराणि विविधान्यंगानि स्युर्बहूनि च ।
संक्षेपात्तु विभज्यन्ते सनाळानाळभेदतः ॥ १३१ ॥
यकृत्सर्वेषु गोळेषु महत्तममुदीरितम् ।
लालगोळानि षड्वक्त्रे यकृदग्न्याशयस्तथा ॥ १३२ ॥
सूक्ष्मजाठरगोळानि वृक्कौ च वृषणावुभौ ।
सनाळेषु प्रधानान्यथानाळेषु महत्तमः ॥ १३३ ॥
प्लीहाकण्ठोपकण्ठस्थं काकळं सोपकाकळम् ।
ग्रीवापार्श्वस्थकारोटगोळे गोळं गुदाग्रगम् ॥ १३४ ॥
उरोगुहास्थं तिलकं कुक्षिस्थावुपवृक्ककौ ।
गोळे सरळपैयूषे शिरस्थे वंक्षणादिषु ॥ १३५ ॥

---

१२८. आद्यानि त्रीणि नासिकाकर्णनेत्राख्यानि युग्मानि पृथग्द्वे भवन्तीत्यर्थः । नेत्रस्रोत इति । अयमर्थः । नेत्रस्यान्तर्भागान्न बहिर्भागं प्रति द्वारं विद्यते । किं तु नासागुहायाः किमपि द्वारं कनीने विवृत्तं स्यात् । कनीनन्नेत्रस्यान्तरकोणः=Inner Canthus.

१२९. रजोमार्गः योनिद्वारं=Vaginal orifice. अन्तःस्रोतांसि=Internal passages.

१३१. गोळाकाराणि गोळस्वरूपाणि. गोळं=Gland. अनाळगोळं=Ductless gland.

१३२. यकृत्=Liver. लालागोळानि=Salivary glands. अग्न्याशयः=Pancreas.

१३३. जाठरगोळानि=Gastric glands. वृक्कौ=Kidneys. वृषणौ=Testicles.

१३४. प्लीहा=Spleen. कण्ठोपकण्ठस्थं कण्ठसमीपस्थम् । काकळं=Thyroid Gland. उपकाकळं=Parathyroid. एतान्यणूनि चत्वारि भवन्ति । कारोटगोळे=Glomera carotica. गुदाग्रगोळं=Glomus coccygeum.

१३५. तिलकं=Thymus. उपवृक्ककौ=Suprarenal glands. सरळगोळं=Pineal gland.

१७. कंकालचित्रम् .

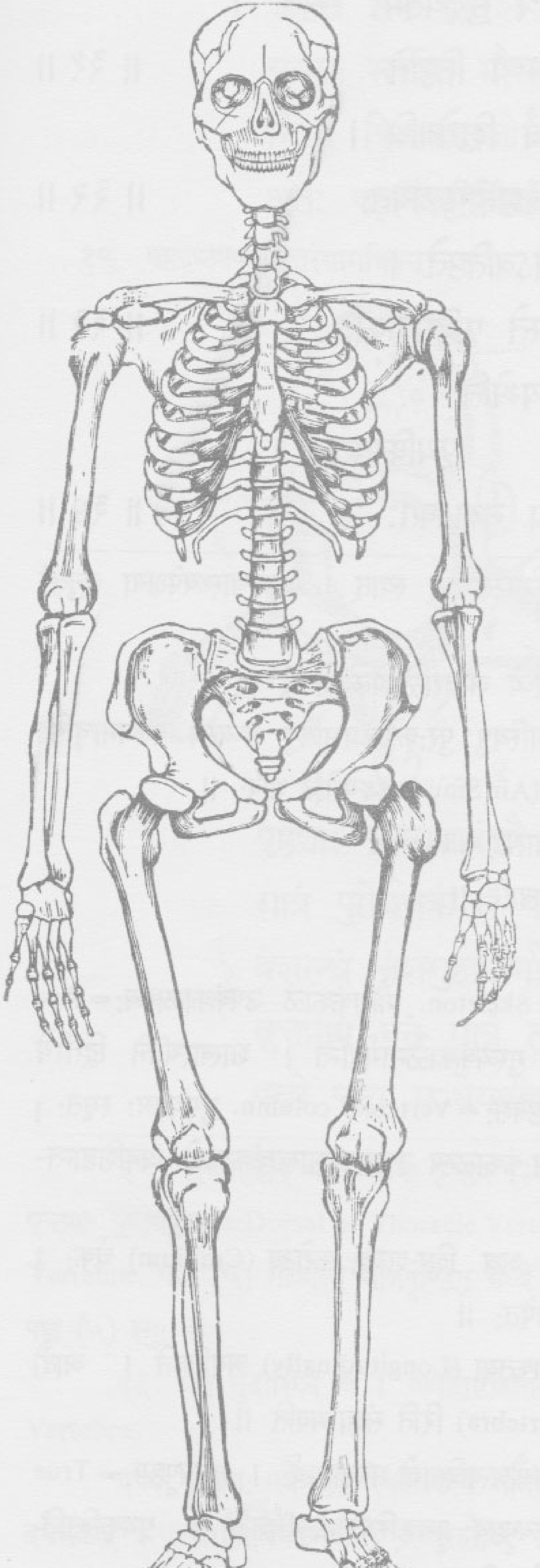

१८. पृष्ठवंशपार्श्वभागचित्रम् .

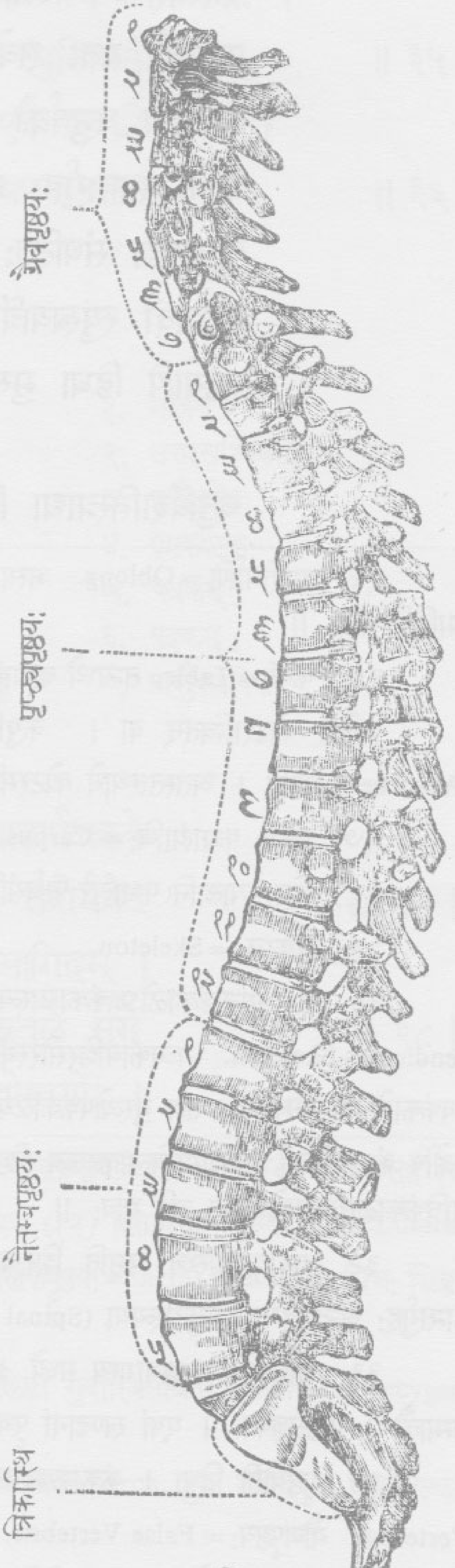

वस्तु प्रतीहारिसिरा यकृन्नयति, तत्तत: ।
पित्तस्य रञ्जनं किंच मधुरांशोखिलोन्नत: ॥ १६१ ॥
तयैव नीतो यकृता नियतं परिवर्त्यते ।
शर्कराजनकत्वेन, तत्तथा संभृतं यकृत ॥ १६२ ॥
भूयो मधुरताऩ्नीत्वा काले रक्ताय दास्यति ।
रक्तस्य रक्तिमा प्रायस्तत्स्थलोहितसत्वज: ॥ १६३ ॥
गर्भस्थस्य भवेत्तेषां यकृत्प्लीह्नोस्समुद्भव: ।
अगर्भस्थे तदुत्पत्ती रक्तमज्ञो भविष्यति ॥ १६४ ॥
अपि त्वात्ययिके कार्ये यकृत्प्लीह्नोश्च सा भवेत् ।

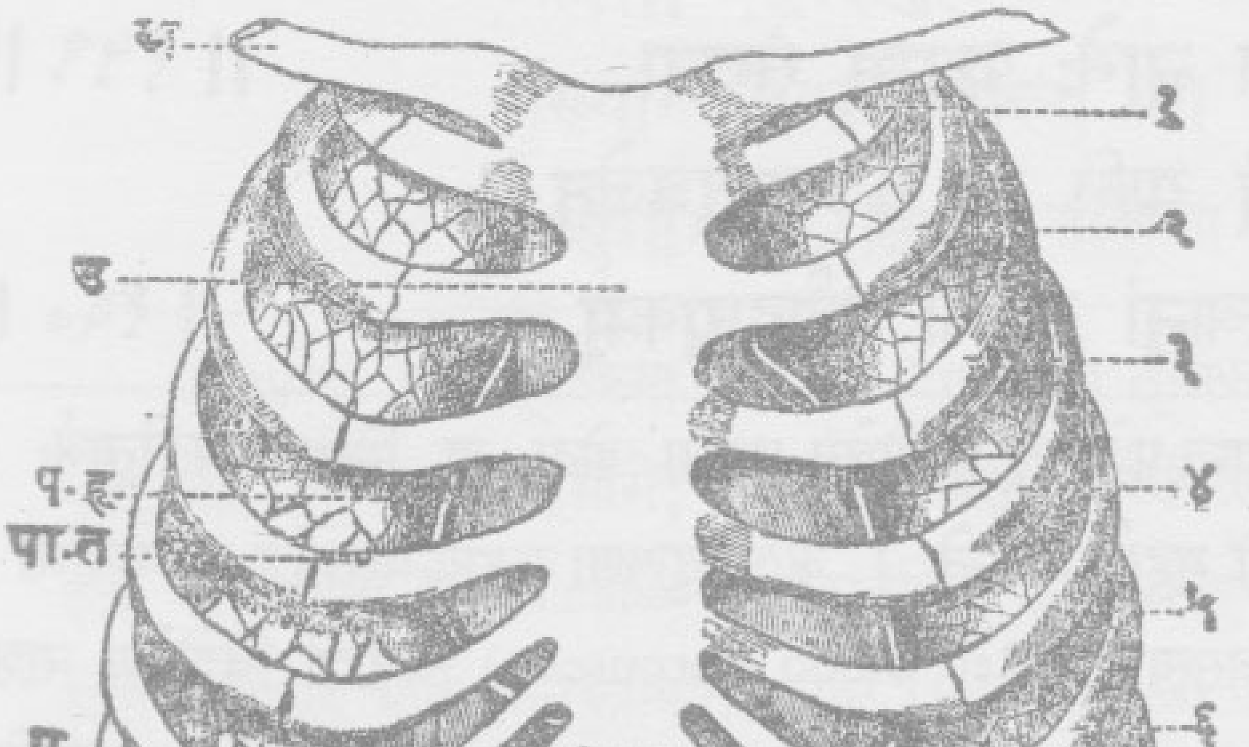

१८६. उरोस्थिपञ्जरचित्रम्.

१-१२=प्रथमादिद्वादशान्ता: पार्शुका:
हृ.अ=हृदयान्त्र.
अ=अक्षकास्थि.
११-१२=डोळापार्शुके.
उ=उरोस्थि.
प.हृ=परिहृदयकला.
पा.त=पार्शुकातरुणास्थि.
पु=पुप्फुस:.

धुरांश: तया प्रतिहारिसिरयैव नीतो नियतं नियमेन यकृता परिवर्त्यते

१६२. शर्कराजनक (Glycogen) त्वेन, इदं परिवर्त्यते इत्यत्रान्वेति । तच्छर्कराजनकं तथैवंप्रकारेण संभृतं संचितं यकृत् कालें भूयो मधुर (Sugar) तान्नीत्वा रक्ताय दास्यति । यदा रक्ते मधुररसोत्पादकश्शर्करांश: स्वाभाविकादूनपरिमाणो भवति । तदा तादृशन्यूनतापरिहारार्थं दास्यतीत्यर्थ: ।

१६३. रक्तस्य रक्तिमा शोणवर्ण: प्रायस्तत्स्थलोहितसत्वज: गर्भस्थस्य तेषां लोहितसत्वानां यकृत्प्लीह्नोस्समुद्भवो भवेत् ।

पदानुक्रमणिका ।

(GLOSSARY)

अ

अंसकूट: Acromion.
अंसचक्रं Shoulder Girdle.
अंसतुण्ड: Coracoid Process.
अंसतुण्डाधर Subcoracoid.
अंसफलकं Scapula.
अंसवंश: Spine of the Scapula.
अंसवंशाधर Subspinous.
अंसाधर Subscapular.
अंसार्गळ: Spine of the Scapula.
अंसोदर्य Subscapular.
अंसोदूखलं Glenoid Cavity.
अकोरकपरायु: Chorion Leve.
अक्ष: 1. Pivot. 2. Axis. 3. Axle.
अक्षकंकाळ: Axial Skeleton.
अक्षकाधर Subclavicular
अक्षकाधरशिक्यं Ansa Subclavia.
अक्षकान्तरच्छिद्रं Jugular Notch.
अक्षलगुड: Axis Cylinder.
अक्षसमा Axis Vertebra=Second Cervical Vertebra.
अक्षिकुण्ड: Orbit.
अक्षिकुण्डीय Orbital.
अक्षिगोळ Bulb of the Eye.
अक्षिबुद्बुद: 1. Optic Vesicle. 2. Bulb of the Eye.
अगाधत्वक् Dermis.
अग्निकाश: Oxygen.
अग्न्याशय: Pancreas.
अग्न्याशमद्रव: Pancreatic Juice.
अग्न्याशयप्रणाळी Pancreatic Duct.
अग्रं 1. Insertion. 2. Apex. 3. Extremity. 4. Front.
अग्रकुम्भ: Frontal Eminence.
अग्रकोटरं Frontal Air-sinus.
अग्रकोटि: Ophryon.
अग्रगोर्दं Fore-brain.
अग्रलम्बिका Frontal Lobe.
अग्रु:—ग्रू: Bone of finger or toe.
अंकनं Mark or Impression.
अंकुरमात्रकं Rudimentary.
अंगं 1. Organ. 2. Body. 3. Part of a Body.
अंगुलि:—ली 1. Digit 2. Finger or toe.
अंगुलिनलकं Phalange.
अंगुष्ट: 1. The Thumb. 2. Great toe.
अंघ्रि: Lower Limb.
अच्छ 1. Hyaline. 2. Transparent.
अच्छकीकसं Hyaline Cartilage.
अजीविज Inorganic.
अञ्जलि: ½ lb.
अणु: 1. Cell. 2. Atom. 3. Molecule.
अणुरन्ध्रं Foramen Vesalii.